

Hasan ÖZALP¹

Kitap Tanıtımı

Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı,

M. Kazım Arıcan, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, 192 s., ISBN 975-355-570-9.

Din felsefesi alanında Doktora tezi (Spinoza'nın Tanrı Anlayışı) olarak hazırlanan bu çalışma, hakkında pek fazla araştırma bulunmayan Spinoza üzerine ülkemizde yapılan ciddi çalışmalardan biridir. Eser kısaca bir Giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde Spinoza'nın hayatı ve eserleri ve onun düşünce sistemini oluşturan bilgi kaynakları üzerine durulmaktadır. Baruch Spinoza, Despinosa, Spinosa veya Benedict de Spinoza olarak da isimlendirilen filozof 24 Kasım 1632 de Portekiz'den göç eden zengin bir Yahudi tüccarın oğlu olarak Amsterdam'ın Yahudi mahallesinde doğdu. Eserde zikredilen küçük bir ayrıntının altının çizilmesi gerektiğini düşünüyorum. Bazı Spinoza yorumcuları, onun İbranice Baruch olan ismini Latince Benedict şeklinde değiştirdiğine işaret ederek, bunun praised yani övülmüş kelimesinin karşılığı olarak ilginç bir şekilde 'Muhammet' kelimesiyle olan benzerliğine dikkat çekmektedirler. Yazarın, Spinoza'nın hayatına ve düşüncelerine ilişkin olarak, özellikle batı literatüründeki hemen hemen bir çok teferruatı gözden geçirerek irdelediği noktalardan birisi de 2. dipnotta değiştiği bu ayrıntı, Spinoza'yı biraz daha ilginç kılmaktadır. Yazarın eserde işaret ettiği üzere bu ayrıntı, Spinoza'nın Müslümanlardan etkilenmesinin bir işareti, tesadüfi bir benzerlik ya da Hıristiyan Benedikten mezhebiyle ilintili de olabilir.

Babasının isteğiyle Amsterdam'ın yüksek Yahudi okulunda ilahiyat eğitimi alarak ilköğrenimine başlayan Spinoza, burada Talmut ve Orta Çağ Yahudi din felsefesiyle birlikte Moimanides felsefesini de öğrendi. Ayrıca Hıristiyanlık yanında Eşari ve Gazali bağlamında ilahi determinizm, vesilecilik ve nedensellik düşüncesinden, Natura ve Naturans, Natura Naturata kavramlarını da Thomasçılar vasıtasıyla İbn Rüşd üzerinden Cabir İbn Hayyan'dan aldığı ve bunlardan etkilendiği ifade edilmektedir. Hatta onun, tartışmalı da olsa İbn Tufeyl'in Hay bin Yakzan'ını Hollandaca'ya çevirecek kadar İslam düşüncesiyle yakından ilgili olduğu, buradan önemli bilgiler ve etkiler aldığı belirtilmektedir.

¹ İslam Felsefesi Yüksek Lisans Öğrencisi, hasanozalp66@gmail.com

Bununla birlikte Spinoza'nın, ontolojiden epistemolojiye, değer felsefesinden siyaset felsefesine kadar birçok konuda; Machiavelli, Hobbes, Descartes, St. Thomas, Farabi ve İbn Sina takipçisi Maimonades, İbn Sina ve İbn Rüşd etkisinde olan İbn Gebirol'den etkilendiği ileri sürülmektedir.

Hiç evlenmeyen ve gözlük camı parlaticısı olarak geçimini sağlayan Spinoza, Havra tarafından görüşleri sebebiyle lanetlenmiş ve başarısız bir suikaste dahi uğramıştır. Bütün bunlara rağmen optimist bir kişiliğe sahip olan Spinoza bir çok eser telif etmiş ve bu eserlerinden özellikle *Tractatus'da* işlediği metot bakımından kutsal metin biliminin ve kutsal metin eleştiriciliğinin ilk sistemcilerinden birisi olduğu kabul edilmektedir. Hayatına ve genel düşüncesine ilişkin bazı hususlara işaret edilen ve kendi döneminde yaygın dini ve siyasi anlayışlara aykırı gelen fikirleri dolayısıyla yalnızlığa itilen Spinoza, 23 Şubat 1677'de de yapayalnız bir şekilde ölmüştür.

Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı adlı eserin birinci bölümü, Tanrının varlığı ve tabiatı üzerinedir. Varlık fikrinden hareketle Tanrının varlığı fikrini ortaya koyan Spinoza bu düşüncesinin temeline cevheri yerleştirmektedir. Burada cevher başlığı altında öncelikli olarak düşünce/felsefe tarihinde cevherden anlaşılan şey belirtildikten sonra, Spinoza'ya göre, cevherin birliği, sonsuzluğu ve bölünmezliği üzerine durulmaktadır. Bu bölüm çalışma açısından çok önemlidir. Çünkü bütün sistem bu temel kavramlar üzerine oturmaktadır. Bu sebeple yazar, bir takım marjinal sorularla dağınık ve tutarsız gibi gözükken konuları açıklamaya, uzlaştırmaya ve aralarında bağıntı kurmaya çalışmaktadır.

Burada ilginç olan nokta şudur: Spinoza'nın tanrının varlığı ve tabiatını ortaya koyarken bir cevher teorisi oluşturması, yazarın haklı olarak Spinoza'nın varlık felsefesinden teolojiye nasıl geçtiği üzerine yoğunlaşmasına sebep olmuştur. 'Varlık nedir?' sorusuyla başlayan bölümde felsefe tarihinde varlıkla ilgili tanım ve telakkilere değinilmekte ve arkasından Spinoza'nın varlık tanımını değerlendirilmektedir. Daha sonra Spinoza felsefesinin en temel argümanı olan cevher üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yine felsefe tarihindeki cevher anlayışları genel hatlarıyla teker teker incelenmekte ve değerlendirilmektedir. Biz burada uzun uzadıya Spinoza'nın cevherin varlığı, mahiyeti, birliği, sonsuzluğu ve bölünmezliği tartışmalarına girmeden onun cevherden anladığı şeyi ifade ederek genel ve ortak kanıyı ifade edeceğiz. Spinoza'ya göre cevher; kendi kendisinin nedeni, sonsuz, tek, zorunlu, ezeli ve ebedi olan şeydir. Dikkat edileceği üzere bu tanım doğrudan Tanrı'yla örtüşmektedir. Yani sıfatları bakımından ona taalluk etmektedir.

Daha sonra eserde, Tanrı'nın tabiatı üzerine durulmaktadır. Sabık ifadelerde de geçtiği üzere Spinoza ortaya koyduğu cevher teorisi üzerine Tanrı'nın varlığı ve mahiyetini ikame eder. Şöyle ki o, 'mutlak sonsuz bir varlığa yani sonsuz sıfatları olup, ezeli bir özü, bu sonsuz sıfatlardan her biriyle ifade edilmiş olan cevhere Tanrı' demektedir. Bu bölümde doğrudan doğruya cevher ve Tanrı ilişkisi tartışılmaktadır. Tanrı'nın tekliği konusunda ısrarcı olan Spinoza, onun sonsuzluğu noktasında da ısrarcıdır. Çünkü onun birçok cevheri olması demek birinin diğerini sınırlandırması

demek olacaktır. Oysa Spinoza, sonsuzluktan, başka bir varlık tarafından sınırlandırılmayan şeyi anlamaktadır. Tanrının zorunluluğunu, salt olarak kendi tabiatının zorunluluğu sayesinde var olan ve eylemleri yalnızca kendisi tarafından belirlenen şeye hür denilmesi gerektiğini ifade ederek açıklayan Spinoza, var oluşu ve eylemleri başka bir şey tarafından belirlenen şeyi ise zorlanmış olarak kabul etmektedir. Her biri sonsuz ve ezeli sıfatlardan kurulmuş cevher ya da Tanrı zorunlu olarak vardır. Burada yazarın dikkat çektiği veya Spinoza'ya yönelttiği en önemli soru, 'zorunlu varlıktan çıkan şeylerin sonsuz ve zorunlu olup olmadıkları' meselesidir.

Tanrı'nın varlığının kanıtları başlığı altında ise ontolojik (a priori) ve kozmolojik (aposteriori) kanıtlar üzerine durulmaktadır. Tanrı düşünülüyorsa onun var olması zorunlu olarak gereklidir ve gaye-neden doktrinleri tartışılmaktadır. Tanrı-tavir ilişkisi başlığı altında cevherin modifikasyonları veya kendisinde onun sayesinde kavranacağı başka bir şey incelenmektedir. Burada iki temel kavram dikkatimizi çekmektedir. Natura Naturans ve Natura Naturata. Natura Naturans, yaratan ya da meydana getiren tabiat olarak Tanrı'yı ifade ederken Natura Naturata, Natura Naturans tarafından meydana getirilmiş tavırları ifade etmektedir. Konu uzun uzadıya mantıksal çıkarımlarla tartışılmaktadır. Konunun bu noktasında felsefi ve teolojik bir düşüncenin en hassas düğümü olan Tanrı-alem ilişkisine panteist ve panenteist doktrinler açısından analiz edilen Spinoza'nın bakış açısını görmek mümkündür.

İkinci bölümde metafizik bir varlık olan Tanrı'ya ontolojik bir bakış ya da metafizik bir varlığın ontolojik varlıkla ilişkisi konusu incelenmektedir. Bu başlık altında sıfatlar probleminde genel bir bakış, Tanrı'nın uzam ve düşünce sahibi olması, Tanrı'nın tek ve ezeli-ebedi olması, bilgisi, iradesi, kudreti ve yaratması konuları incelenmektedir. Malum olduğu üzere bu konu üzerinde düşünce tarihi boyunca çok fazla düşünce üretilmiş ve bugüne kadar teizm, deizm, panteizm, panenteizm vs. gibi farklı birçok Tanrı telakkileri ortaya çıkmıştır. Bu başlık altında Tanrı'nın hazır-nazır ve her şeyi kuşatması olarak tanımlanan uzam ve düşünce üzerine durulmaktadır. Yine bu bölümde vahiy, peygamberlik ve mucize gibi sonsuz bir varlık olan Tanrı'nın sonlu varlıklarla ilişkisi ve bu ilişkinin mahiyeti üzerinde durulmaktadır.

Sonuç bölümünde ise, Spinoza'nın cevher merkezli metafizik bir varlık olan Tanrı'yı ne tür bir inanç doktrini içerisine yerleştirdiği değerlendirilmektedir. Bu meydana çalışmanın bütünü de dikkate alındığında Spinoza'nın teist, deist, panteist, akozmik, panentesit, monist ve hatta ateist düşünce doktrinleri açısından nerede yer aldığı görülmüş olacaktır.

Akıcı bir dili olan eseri herkesin rahatlıkla okuyabileceğini düşünüyorum, ancak felsefi ve akademik bir çalışma olması nedeniyle temel felsefi kavram ve ifadelerin kullanımının yoğun olduğuna dikkati çekmek isterim. Spinoza ya da onun Tanrı anlayışına ilişkin ciddi bir emek mahsulü olan bu eser, ülkemizde Spinoza hakkındaki bir takım yanlış anlamaların da önüne geçeceğini düşünüyorum, eser hakkındaki takdiri Spinoza ve felsefe meraklılarına ve okuyucularına bırakıyorum.